

HAMPUS NORRGREN
MED BIDRAG AV ÅSA BERGER

MÅNGSYSSLANDE BÖNDER I MOSÅS

– EN POPULÄRVETENSKAPLIG
SAMMANFATTNING OM NYTTJANDET
AV ETT GRÄNSOMRÅDE UNDER 5 000 ÅR

Arkeologikonsults projektnr 2023:3277

POPULÄRVETENSKAPLIG PUBLIKATION
ARKEOLOGIKONSULTS PROJEKTNR 2023:3277

MÅNGSYSSLANDE BÖNDER I MOSÅS

– EN POPULÄRVETENSKAPLIG
SAMMANFATTNING OM NYTTJANDET
AV ETT GRÄNSOMRÅDE UNDER 5 000 ÅR

HAMPUS NORRGREN
MED BIDRAG AV ÅSA BERGER

ARKEOLOGIKONSULT
Karins väg 5
194 61 Upplands Väsby
Tel: 08-590 840 41
www.arkeologikonsult.se

Omslagsbild: Inom bytomten påträffades en vackert dekorerad
bultlåsnöckel som kan dateras från vikingatid till tidig medeltid.

ALLMÄNT KARTMATERIAL:

Terrängkartan: Lantmäteriet (CC0)

Drönarbilder: Spridningstillstånd från Lantmäteriet,
ärendenummer LM2023/001499

Layout Ida Söderström, Arkeologikonsult

Tryck LaserTryck.se AB, Stockholm 2023

© Arkeologikonsult 2023

ISBN Tryck 978-91-987745-8-0

ISBN PDF 978-91-987745-9-7

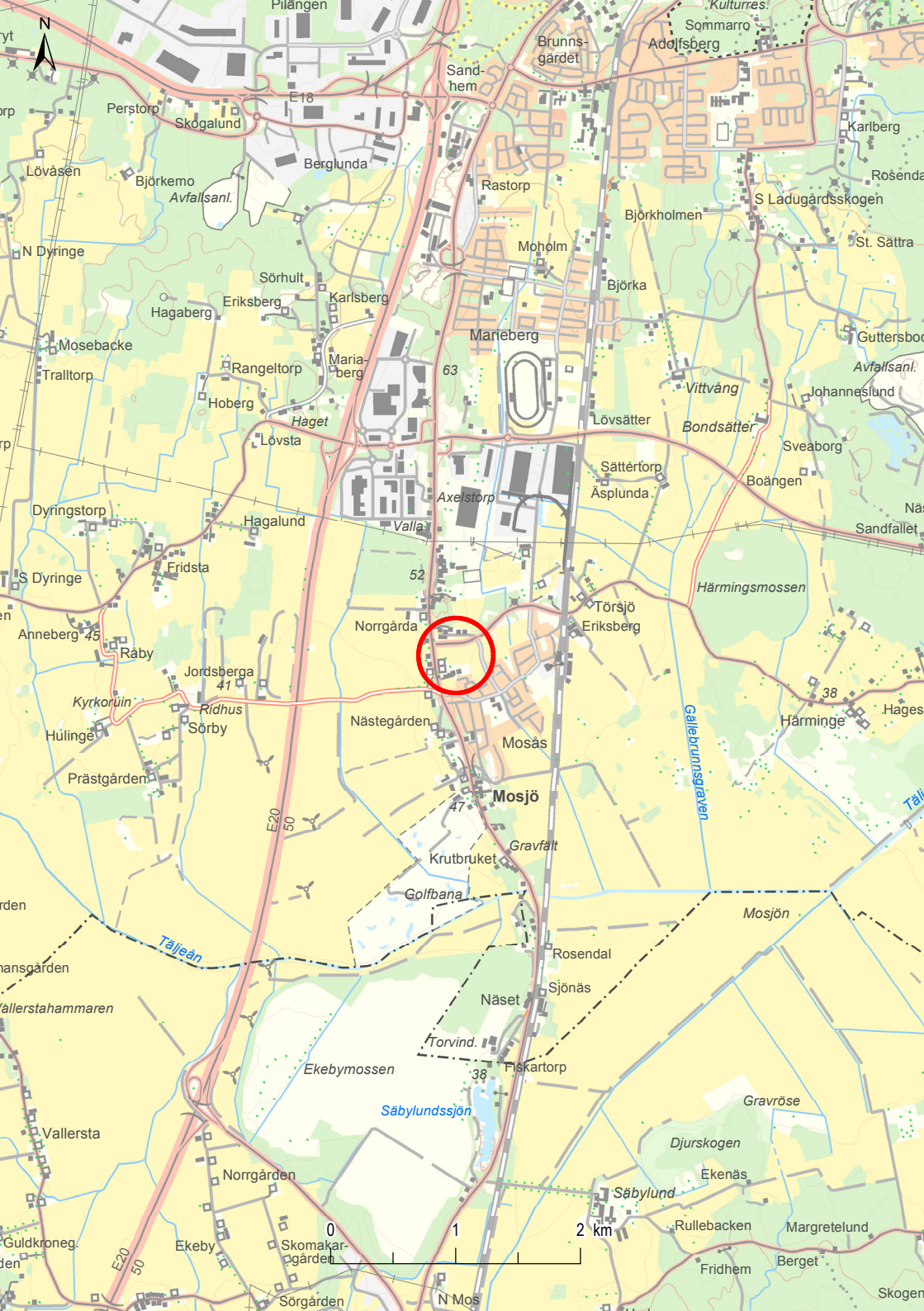

Svanmärkt trycksak
541-826 LaserTryck.se

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons licens CC BY.
Villkor finns tillgängliga på <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv>

Innehåll

- 5 Åsrygggar och ett landskap i förändring
- 11 En mindre trattbägarboplats från tidigneolitikum
- 19 Det historiska Mosås
- 31 Hur gör vi när vi gräver?
- 39 Referenser
- 43 Författarpresentationer
- 44 Vinjettbilder

ÅSRYGGAR OCH ETT LANDSKAP I FÖRÄNDRING

Mosås är en mindre tätort belägen drygt en mil sydväst om Örebro stad. Mosås ligger på den för landskapet utmärkande Kumlaåsen. Åsryggen sträcker sig i nord-sydlig riktning och förbinder Hallsberg i söder med Kumla och Örebro i norr.

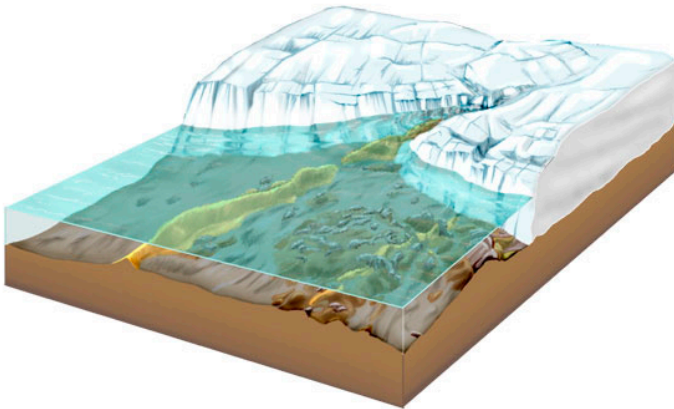
Åsryggen bildades för över 10 000 år sedan i samband med att den tjocka inlandsisen som täckt landet under den senaste istiden började dra sig tillbaka. Klimatet blev mot slutet av istiden varmare och som följd började inlandsisen smälta och dra sig tillbaka. Isen som smälte blev till vatten och började ansamlas i och under det kvarvarande istäcket. Det smälta isvattnet började med tiden rinna ut ur tunnlår och håligheter.

Figur 1. Översiktsbild över undersökningsområdet i Mosås. I bakgrunden kan man skymta Mosjö kyrka. Fotografi taget från söder.

Det forsande vattnet förde med sig material som suttit fast i isen. Material som sten, grus, silt och lera spolades ut och ansamlades utanför öppningar i istäcket. Utanför isen fördela sig materialet utifrån storlek och tyngd. Större stenar, block och grus avsattes först och ovanpå detta hamnade lättare material som sand, silt och lera. Under de efterföljande årtusendena fortsatte denna process att följa isens tillbakadragande. När isen till slut försvunnit hade det ansamlade materialet bildat avlånga förhöjningar (åsryggar) som i regel löper i nord-sydlig riktning.

Åsarna höjer sig över det omgivande landskapet och har under de flesta av Östersjöns olika versioner utgjort torr mark. På grund av detta har åsryggarna under alla tider varit väldigt attraktiva för mänskliga aktiviteter och bosättningar.

Figur 2. En genomskärning som visar processen som bildade dagens rullstensåsar. Källa: Cecilia Aarnio, efter Anu Hakalas artikel Harjut ja salpausselät. Geologia.

Figur 3. Flygfotografi över Hindens rev vilket är en rullstensås som sträcker sig ut i Vänern. Bilden påminner om hur Hallsberg och Kumlaåsen kan ha sett ut under mesolitikum. Källa: Pål-Nils Nilsson, RAÄ. Wikimedia Commons. Bilden är beskuren (CC BY 2.5).

I området runt Mosås härstammar de första mänskliga aktiviteterna från slutet av mesolitikum. Rullstensåsen utgjorde vid den här tiden en smal uppbruten landtunga som sträckte sig ut i en havsvik tillhörande Littorinahavet. Littorinahavet var en föregångare till dagens Östersjön som täckte stora delar av Svealand, Södermanland och Närke.

FAKTA-
RUTA

Östersjön och Littorinahavet

Under årtusendena har Östersjön antagit olika former. Havet har varierat i både storlek, utformning och innehåll beroende på olika faktorer. Exempelvis snörptes inflödet från Atlanten av och Östersjön blev en insjö under vissa skeden och under andra täcktes en stor del av havets yta av den tjocka inlandsisen. Därtill påverkade isens avsmältning givetvis nivåerna i Östersjön precis som den efterföljande landhöjningen.

Littorinahavet är den sista förändringen av Östersjön innan den antar dagens form. Under Littorinahavet hade issmältningen lett till att havsnivån stigit så pass att inflödet från Atlanten öppnades upp och salthaltigt vatten forsade in i Östersjön. Den höjda havsnivån innebar att stora landområden på Sveriges östkust hamnade under havsytan.

Vårt undersökningsområde låg på östra sidan, strax nedanför åsens högsta delar. Höjden över havet inom området var omkring 45 meter vilket betyder att det fortfarande låg under vatten under större delen av mesolitikum. Men tack vare landhöjningen blev området torrmark under slutet av tidsperioden. De första spåren av mänsklig aktivitet inom vårt område kunde däremot dateras till början av tidigneolitikum. Landhöjningen i närområdet går sedan väldigt snabbt och redan under tiden för den första boplatsen i området har kustlinjen hunnit förflyttat sig nästan en kilometer åt sydöst.

FAKTA-
RUTA

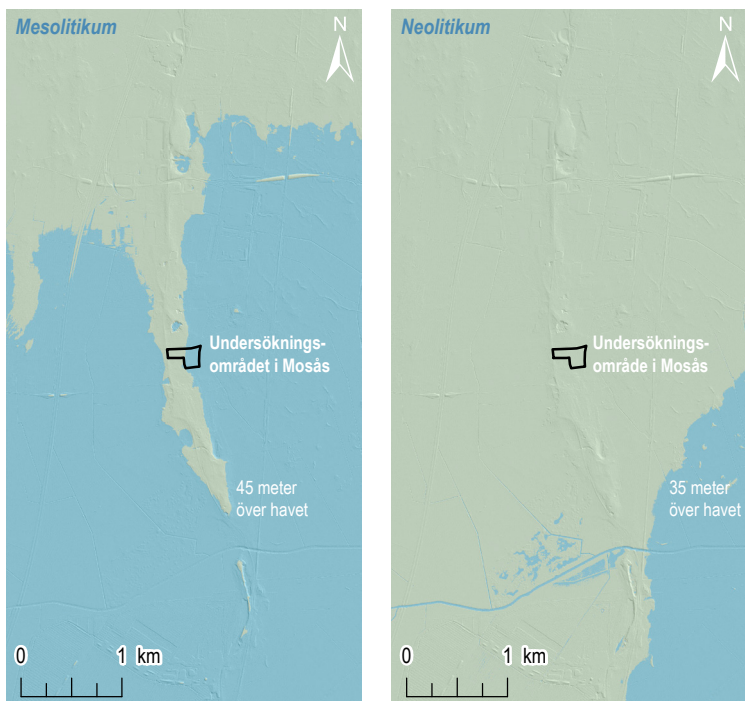
Vad är mesolitikum och neolitikum?

Stenåldern är den första och i särklass längsta tidsperioden i människans historia och sträcker sig i Sverige från omkring 10 000 f.Kr. till 1 500 f.Kr. Människan har exempelvis levt som jägare och samlare längre än vad vi gjort som bofasta jordbrukare. Idéer om jordbruk och djurskötsel introduceras under andra halvan av stenåldern.

Just introduktionen av jordbruk innebär en betydande vattendelare i sättet att leva för den förhistoriska människan. Sett i relation till den långa tiden som människan levde som jägare och samlare sker introduktionen av jordbruket förhållandevis snabbt. Även om det tar flera tusen år innan man blir helt bofast.

För att markera detta har arkeologerna delat upp stenåldern mellan tiden när människan levde på jakt, samlande och fiske (*mesolitikum*) och när man började livnära sig på jordbruk och djurskötsel (*neolitikum*).

Figur 4. Landhöjningen går under slutet av mesolitikum snabbt i området och redan när den tidigneolitiska boplatsen är aktiv på platsen har kusten förflyttat sig över en kilometer bort. Mot bakgrund av reliefkarta och höjdkurvor utifrån laserdata, skala 1:50 000.

Landhöjning är förenklat jordskorpan höjning i jämförelse med havsnivån. I Sverige och i övriga Skandinavien förekommer så kallad postglacial landhöjning. Detta innebär att jordskorpan sakta höjer sig i jämförelse med havsnivån på grund av att den i årtusenden varit nedtyngd av en tjock inlandsis.

EN MINDRE TRATTBÄGARBOPLATS FRÅN TIDIGNEOLITIKUM

I mitten av undersökningsområdet hittade vi spåren efter en tidigneolitisk boplats. Utifrån fynd av keramik kunde vi se att den beboddes av Sveriges första jordbrukande kultur som kallas för *Trattbägarkulturen*. Spåren efter boplatsen bestod av rester av ett mindre bostadshus och runt huset hittades olika aktivitetesytor. Bostadshuset var 14 meter långt och 6 meter brett samt har antagligen varit stort nog för att inhysa en familj med föräldrar, barn och eventuellt också mor- och farföräldrar. Även om trattbägarkulturen anses vara Sveriges första jordbrukande kultur kunde vi inom boplatsen hitta spår efter att

FAKTA- RUTA

Trattbägarkulturen – Sveriges första jordbrukare

Den första jordbrukande kulturen i Sverige kallas av arkeologer för *trattbägarkulturen*, namnet kommer från de trattformade keramikkräml som ofta hittas på deras boplatser. Trattbägarna var de första jordbrukarna som höll med husdjur som kor, grisar, får och getter men jakt, fiske och samlande spelade fortfarande en viktig roll.

Jordbruket som bedrevs kan beskrivas som lågintensivt och lågproduktivt där den näringsrika brunjorden i de utbredda ädellövskogarna odlades upp. Troligtvis svedde man också marken med eld innan för att frigöra så mycket näring som möjligt.

man inte bara odlat, utan också bedrivit boskapsskötsel och jakt.

Inne i bostadshuset hittades spår efter att man har behandlat och rostat odlade grödor. Detta kan vi säga med viss säkerhet då förkolnade rester av naket korn hade trillat ned i ett av husets stolphål. Trattbägarkulturen odlade flera sorters grödor. Både korn och vete rostades efter skörden för att göra skörden enklare att mala, skala och tillreda. Den rostade säden och kornet kunde sedan ätas som den var, användas till brödbak eller som ingrediens i gröt och palträtter. Rostningen av säden utfördes ofta nära eller inne i bostadshuset över öppen eld och det var vanligt att några av kornen brändes.

Figur 5. Under tidigneolitikum odlades ett stort antal grödor som exempelvis naket korn, gråärt och flera vetesorter. På bilden till vänster syns naket korn. Arkeologer kan hitta spår av grödorna i form av förkolnade fröer. Bilden nedan visar ett förkolnat naket korn.

Avtryck av emmer-/
speltvete

Avtryck av gråärt

Figur 6. Vid undersökningen hittade vi flera keramikskärvor med avtryck efter växter. På bilderna syns avtryck efter emmer-/speltvete och gråärt.

Figur 7. Den lilla lerrulle som hittades utanför bostadshuset och som använts vid keramiktillverkning. Skala 1:1.

Nära bostadshuset hittade vi flera spår efter odlade grödor. På ett antal keramikskärvor förekom avtryck efter bland annat emmer-/speltvete och gråärt. Avtrycken har tillkommit när obrända keramikkarl ställts ned i områden där grödor behandlats. Korn och ärtor trycks då in i den mjuka leran och lämnar avtryck när keramiken bränns.

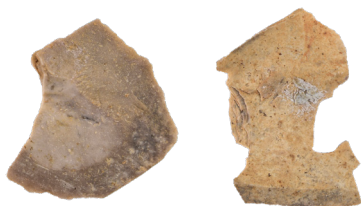
I området intill huset verkar man också ha tillverkat keramik. Vi hittade nämligen en liten "lerrulle" i ett kultur-lager strax söder om bostadshuset. Under den här tiden gjordes keramik av lera som blandades ut (magrades) med krossade

mineraler som exempelvis granit eller gnejs. Under tidig-neolitikum är det vanligt att leran och mineralerna rullades till ringar som staplades horisontellt på varandra tills det att kärlet fått önskad form och höjd. Efter detta applicerades ytterligare keramiklera i utrymmet mellan rullarna så att kärlet fick en slät ut- och insida. Efter att kärlet fått önskad form och dekor fick kärlet torka innan det slutligen brändes. Själva bränningen utfördes ofta i små keramikugnar eller över öppen eld. Just behovet av att torka keramikkärlen innan bränning gör det möjligt att anta att vår boplats nyttjades under årets varma och torra månader.

Figur 8. Rekonstruktion av några keramikkrärl som skapats med liknande teknik som var i bruk under bondestenåldern. Återskapade av Cheyenne Olander (Cheyenne production) tillsammans med keramikern Anna Nordling. Fotografi: Björn Falkevik (CC BY).

Runt huset hittade vi spår efter att man tillverkat stenedskap av kvarts och flinta. All sten som har bearbetats på boplatsen har förts in till området utifrån. Man har alltså inte samlat sten från det direkta närområdet. I stället har man tagit med sig delvis slagna stycken med sten in till boplatsen som sedan vidare bearbetats. Stenbearbetningen tycks ha fokuserat på att tillverka tvärpilar. Både färdiga och ofärdiga pilar hittades i området och dessutom hittades flera misslyckade. Detta är anmärkningsvärt då tvärpilar är förhållandevis enkla att tillverka för en erfaren stensmed. De misslyckade pilarna kan tyda på att man övat på att tillverka dessa pilar.

Figur 9. Intill bostadshuset hittade vi flera misslyckade tvärpilar. Detta hör till ovanligheterna då tvärpilar är förhållandevis enkla att tillverka. Skala 2:1.

FAKTA-
RUTA

Tvärpilar

Tvärpilar är som namnet indikerar pilar med tvär egg. Tvärpilar användes framför allt vid jakt av större landlevande vilt där pilens tvära egg kan ha haft syftet att öppna upp en större sårkanal hos det träffade bytesdjuret. Detta antas ha lett till att djuret lättare förblödde och blev enklare att spåra. Den tvära eggen kan också haft en domnande och förlamande effekt om den träffade djurets muskler.

Figur 10. Avritning av skaftade tvärpilar. Tvärpilarna användes i jakt av större vilt och sjöfågel. Källa: Clark, J. G. D., Wikipedia (Public Domain).

Figur 11. Svinben hittas ofta på trattbägarboplatser. Både tamsvin och vildsvinsjakt förekom. Målning av Walter Heubach. Källa: Wikimedia Commons. Bilden är beskuren (Public Domain).

På boplatserna verkar man också hållit boskap och husdjur. Detta vet vi genom att ben efter gris och nötkreatur hittades i området. Benen från nötkreatur kan ses som säkra indikatorer på att man haft boskap medan grisbenen är mer osäkra. Man har hittat ben efter vad som bedöms som tamgris på andra trattbägarboplatser samtidigt som man givetvis också jagat vildsvin.

Intill huset hittades också skärivor efter tre så kallade lerskivor. Lerskivor är platta, ganska tjocka, runda keramikplattor som i vårt fall var dekorerade med fingerintryck längs

*Figur 12. En av de lerskivor som hittades intill bostads-
huset. Dessa har antagligen
använts som sängvärmare.
Skala 1:1.*

sidorna. Lerskivor påträffas ganska ofta på just trattbägarboplatser men arkeologer är inte helt överens om vad de har använts till. Ursprungligen trodde man att lerskivorna fungerat som lock till keramikkräml eller som bakplåtar för att grädda bröd på. Analyser har visat att flera funna lerskivor har hettats upp flera gånger. Men eftersom lerskivorna varierar kraftigt i storlek och dessutom saknar spår efter organiska rester tror man i dagsläget att de istället använts som värmekällor. Kanske har lerskivorna hettats upp för att fungera som sängvärmare under kalla nätter?

I området hittade vi flera keramikskärivor från kräml som efter analys visade sig ha använts vid matlagning. Bland dessa skärivor hittade vi spår efter att man kokat mjölk och möjligen smörstekt grönsaker.

Den tidigneolitiska bosättningen i Mosås verkar ha fungerat som en säsongsbosättning som nyttjats under årets varmare månader. Trots att man delvis livnärde sig på djurskötsel och odling levde man fortfarande ett rörligt liv där man förflyttade sig mellan flera boplatser som fyllt olika behov. Vissa boplatser använde man kanske för odling och andra var mer inriktade på jakt och fiske. Boplatserna i Mosås kan alltså mycket väl ha fungerat som en sommarstuga eller jaktstuga. Kanske besöktes boplatserna av en familj under årets varmare månader för att jaga vilt och bedriva jordbruk. Med sig till boplatserna hade man det viktigaste, kanske en ko för att ha tillgång till mjölk och redan delvis bearbetad sten som kunde omarbetas till tvärpilar vid behov. Man passade också på att lära ut och öva på att bearbeta sten intill bostadshuset. När hösten nalkades vandrade man troligtvis vidare till större och mer omfattande vinterbosättningar. Dessa kan mycket väl ha legat närmare kusten där man kunde fiska och jaga säl så fort isarna lagt sig.

Mofar' aaf'

Mofes aaf'

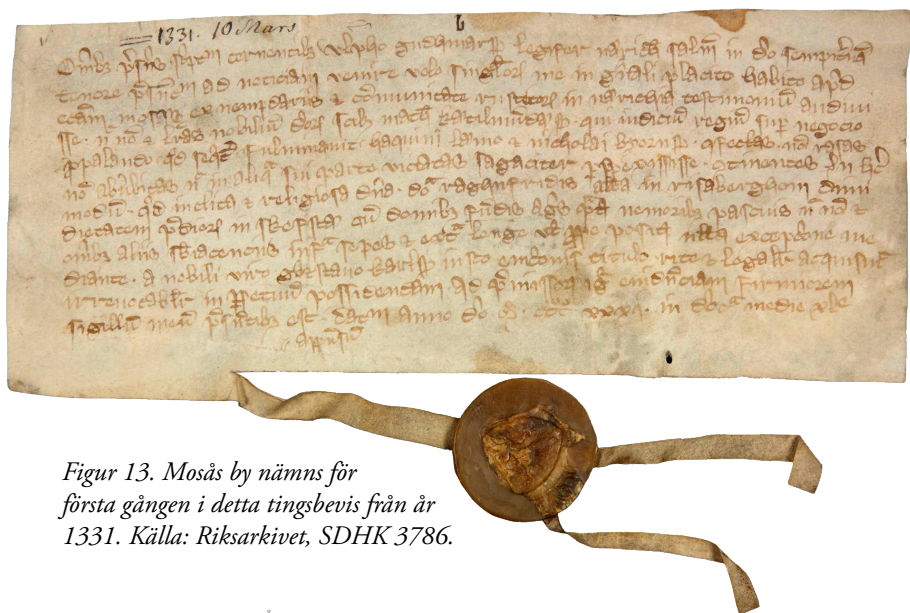
B

aa'fan

Mofa' aaf'

DET HISTORISKA MOSÅS

Efter att den tidigneolitiska bosättningen försvinner dröjer det nästan 4000 år innan nya bostäder uppförs på platsen. I området uppförs nu hus som tillhör byn Mosås som omnämns för första gången i ett tingsbevis från år 1331. Under medeltiden utgjorde Mosås en så kallad radby, vilket innebar att hus och tomter enligt lag skulle ligga intill landsvägen för att ligga i "laga läge". Denna organisering av tomterna i byn levde kvar länge och på den äldsta kartan över Mosås (från år 1637) kan vi se hur tomterna fortfarande ligger noggrant placerade längs med landsvägen.

Figur 13. Mosås by nämns för första gången i detta tingsbevis från år 1331. Källa: Riksarkivet, SDHK 3786.

Landsvägen anlades tidigt på åsryggen och fungerade åtminstone sen medeltiden som en viktig transportled som knöt samman Örebro, Kumla och Hallsberg. Landsvägen utgjorde också en del av vallfärdsleden St Olofleden som sträckte sig genom Sverige upp till Olof den heliges grav i Trondheim, Norge. Dagens landsväg har samma sträckning som den medeltida och löper strax väster om vårt undersökningsområde.

Den mest iögonfallande medeltida lämningen i närområdet utgörs av Mosjö kyrka. Kyrkan dateras till 1100-talet e.Kr. och är en av Närkes äldsta. Inuti kyrkan har dessutom trädetaljer kunnat dateras till 900-talet. Detta kan innebära att kyrkan haft en föregångare av trä som kan dateras till slutet av vikingatiden. Inne i kyrkan stod fram till år 1883 den välkända Mosjömadonnan, en träskulptur föreställande jungfru Maria med Jesubarnet i famnen. Träskulpturen dateras till 1100-talets mitt och finns idag på Historiska museet. Tyvärr har figurinen tappat både händer och det Jesusbarn som hon ursprungligen haft i knät.

Inom undersökningsområdet hittade vi bebyggelse som hörde till två av Mosås by historiska faser. Den äldsta fasen daterades till medeltiden och bestod av fyra mindre hus som låg i västra delen av undersökningsområdet. Två mindre och enklare hus tror vi har fungerat som bostadshus. Husens tak bars upp av en enkel rad med stolpar och väggarna hade byggts med lerklining, vilket är en blandning av gödsel och lera som smetats ut på ett flätverk.

Figur 14. Inne i Mosås kyrka stod fram till 1883 den välkända träskulpturen Mosjömadonnan. Idag hittas skulpturen på Historiska museet i Stockholm. Skulpturen är 72 cm hög. Källa: Historiska museet/SHM. Föremåls-nr 94182_HST. Fotograf Ola Myrin. Bilden är beskuren (CC BY).

Figur 15. Mosås kyrka är en av Närkes äldsta och kan dateras till 1100-talet. Kyrkan kan ha haft en äldre föregångare i trä som kan dateras till 900-talet. Kanske var denna en så kallad stavkyrka? Källa: Örebro läns museum (via DigitaltMuseum). Id-nr OLM-2020-14. Fotograf Per Torgén. Bilden är beskuren (CC BY-NC).

Figur 16. Exempelbild på en stavkyrka i Norge. Källa: Wikipedia, fotograf (skapare) Bjornstad T. Bilden är beskuren (CC BY-SA 3.0).

Figur 17. I den medeltida verkstaden hittades flera verktyg som exempelvis ett barrformat ämnesjärn (A), form för att tillverka spik, ett litet städ (C) och ett stämjärn (D). Skala 1:3.

Att de flesta medeltida husen hittades längst i väster, nära landsvägen, hör troligtvis ihop med Mosås funktion som radby. Just närheten till landsvägen verkar också ha påverkat vilka aktiviteter som utförts i området. Ett av husen tror vi kan ha haft en dubbel funktion. I ena änden av huset hittade vi spår efter en liten verkstad med fynd av verktyg som exempelvis hammare, punsar och mejslar. I den andra änden av huset hittade vi ett stort antal hästkosömmar. Detta tolkar vi som att huset kan ha fungerat som en verkstad där resande längs med landsvägen kunnat få sina hästar skodda och stallade.

I matjorden hittade vi också ett fynd som kan utgöra en möjlig länk till de medeltida pilgrimsresorna och vallfärderna. Fyndet bestod av ett tunt ihoprullat och dekorerat bleck av tenn. Dekoren på föremålet påminner om det som förekommer på medeltida pilgrimsmärken. Pilgrimsmärken uppkommer i samband med att vallfärdsresor börjar bli vanliga.

Pilgrimerna ville nämligen ofta plocka med sig delar av byggnader eller små klenoder från platsen som bevis för att man genomfört resan. För att undvika stöld och skadegörelser vid helgedomarna började man tillverka pilgrimsmärken. Dessa var små utsmyckade bleck av tenn eller bly som ofta avbildade helgedomen eller helgonet som var målet med resan.

Figur 18. I området hittade vi ett litet dekorerat och ihoprullat bleck i tenn (bilden ovanför). Detta kan ha utgjort ett möjligt pilgrimsmärke. Skala 2:1. Till höger ett pilgrimsmärke som liknar det vi hittade. Det föreställer heliga Birgitta och hittades vid Gudmunrå kyrkoruin i Ångermanland år 1942. Källa: RAÄ, föremålsidentitet 43843. Fotograf Gabriel Hildebrand. Bilden är beskuren (CC BY 4.0).

FAKTA-
RUTA

Vallfärder och pilgrimsfärder

Vallfärd eller pilgrimsfärd är religiöst inriktade resor som blev populära under medeltiden. Idén bakom resorna var att man trodde att vissa speciella platser och orter (vanligtvis där apostlar och helgon verkat eller dött) innehöll en särskild gudomlig kraft som både kunde bota sjukdom och ge syndernas förlåtelse.

Figur 19. Fotograf från undersökningen av den murade källare som vi hittade inom undersökningsområdet. Källaren ska troligtvis dateras till 1700-talet.

Efter medeltiden ändrade bebyggelsen och aktiviteterna karaktär. Undersökningsområdet ligger under 1600- och 1700-talet i ett gränsområde mellan två större gårdar. I mitten av området uppförs nu flera mindre ekonomibyggnader som exempelvis visthusbodar, brygghus och en jordkällare. Man anlade också flera stora brunnar och anläggningar kopplade till eld som exempelvis ett flertal kalkugnar, en kolbotten och två smedjor.

Att man väljer att upprätta ugnar, en kolbotten och smedjor antyder att området kan ha använts som en gemensam allmänning. På grund av brandrisk fick en smedja enligt tradition inte byggas närmare än 25 meter från bostadshuset. Denna regel gällde säkert också annan brandfarlig verksamhet och kan förklara varför vi hittade både ugnar och en kolbotten i området.

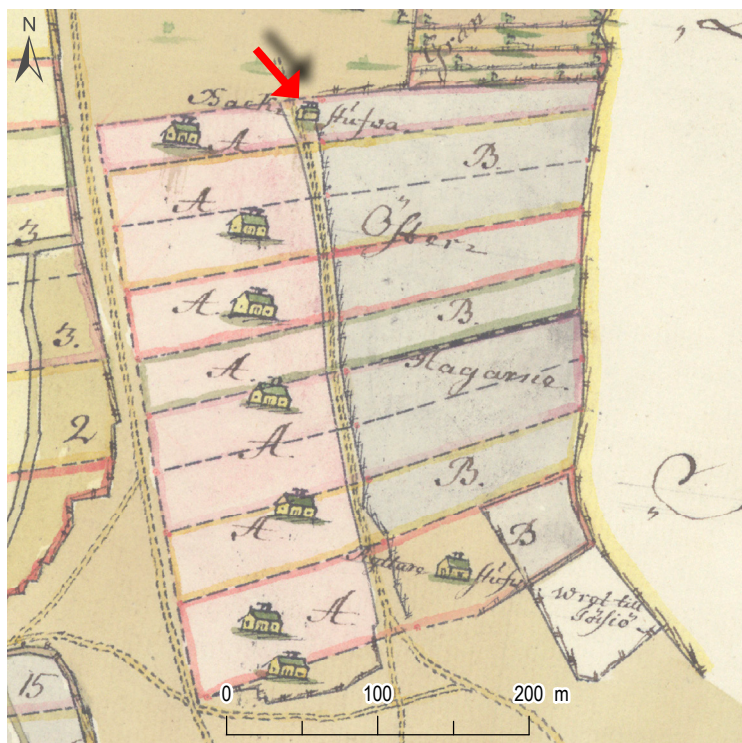

Figur 20. Oljemålning av Anshelm Schultzberg. Bilden föreställer en kolmila med kolare i Kloten, Västermanland år 1901. Källa: Jernkontorets bildbank. Bilden är beskuren (CC-BY-NC).

I de två smedjorna tillverkades enklare föremål som man kunde ha haft nytta av på gårdarna. Vi hittade spår efter att man exempelvis tillverkat spikar, hästkosömmar och hästskor. Produktionen i smedjorna verkar också ha varit småskalig och troligtvis smidde man endast för privat bruk och inte för försäljning.

Figur 21. I smedjorna kan man ha tillverkat föremål och verktyg som nyttjades på de intilliggande gårdarna. På bilden ser vi en så kallad toffelsko. Detta är en typ av hästsko som användes under medeltid och början av tidigmodern tid. Toffelskon utmärkte sig genom en liten upphöjd klack på skons båda ändar. Skala 1:2.

Figur 22. Storskifteskarta över Mosås från år 1764. Bäckstugan är här markerad med en röd pil. Skala 1:5 000.

I området hittade vi rester av ett litet bostadshus som kunde dateras till mitten av 1700-talet. På en historisk karta från 1764 finns två hus utritade i närheten. Ett av husen benämns på kartan som en backstuga och det andra som ett bostadshus.

En backstuga var ett mindre bostadshus som uppfördes på någon annans eller på allmän mark. I en backstuga bodde så kallade backstugusittare vilket ofta var fattigjon, äldre eller hantverkare som inte ägde jord och inte heller arrenderade jord från någon annan. Istället livnärde de sig på avlönat tillfälligt arbete hos jordägande bönder och godsägare.

Figur 23. Backstugusittare var ofta fattigjon, hantverkare eller äldre som inte ägde eller hyrde marken eller huset som de bodde i. Backstugusittare fick ofta bygga mindre stugor på allmän mark eller på någon annans mark mot markägarens tillstånd. Källa: Kalmar läns museum (via DigitaltMuseum), id-nr KLMF:33525-14 (Public domain).

Lämningarna från 1600- och 1700-talet ger en liten inblick i hur man hanterade och brukade ytorna direkt bortom de stora gårdarna. Här utfördes aktiviteter som man inte ville, eller fick, utföra på den egna tomten. På ett sätt visar dessa aktiviteter på ett gediget mångsyssleri. Man smider, bygger ugnar och kolar och det är också här i gränslandet mellan två bytomter som backstugan anläggs.

På många sätt var man mer bunden och begränsad under historisk tid än vad man var under exempelvis stenåldern. Inflytande och bestämmanderätt krävde ofta att man ägde jord vilket var något som få samhällsklasser gjorde från medeltiden och framåt.

I Mosås vet vi att det under 1600- och 1700-talet fanns ett antal landägande bönder som ägde en stor del av byns omgivande jordbruksmark. Därtill fanns det ett antal torpare som

arrenderade mark av de jordägande bönderna. En variant var soldattorp där jordägande bönder och större godsägare kunde få vissa skattelättnader om de överlät brukbar jord och uppförde ett torp åt en av svenska militärens soldater. Längre ned på den sociala stegen hittar vi backstugusittarna som vanligtvis uppförde sina hus på allmän mark eller med tillstånd på mark som ägdes av andra.

Gemensamt för torparna och backstugusittarna var att de vanligtvis saknade tillräckligt med jord för att kunna vara självförsörjande. För att överleva behövde de därför arbeta för lön. Vanligtvis skedde detta arbete hos de större jordägande bönderna och godsherrarna. Senare var det vanligtvis torpare och backstugusittare som sökte arbete i städerna och i de fabriker som började etableras i städerna och på landsbygden.

Att man inte kunde försörja sig på sin egen odling ledde till att både torpare och backstugusittare blev mångsysslare. De kunde till exempel specialisera sig på olika former av hantverk

Figur 24. Mot slutet av 1700-talet och under loppet av 1800-talet kom många torpare att söka sig till de nya fabrikerna som började etableras i städerna och på landsbygden. På bilden ser vi anställda vid Mosås tegelbruk år 1920. Källa: Örebro stadsarkiv (via DigitaltMuseum). Bildid: BB-I-0306. Okänd fotograf. Bilden är beskuren (CC BY 4.0).

som träsnide, skogsarbete, jakt eller metallsmide. På så sätt var de inte helt olika de tidigneolitiska bönderna som inte heller helt och hållet kunde livnära sig på sin odling. Det krävdes ett mångsyssleri även här där odling kompletterades med jakt, fiske och samlande.

Figur 25. Träsnitt från 1700-talet av Immanuel Smitt. Uppsala universitetsbibliotek. Alvin-record: 157417 (Public Domain).

HUR GÖR VI NÄR VI GRÄVER?

Det första vi gjorde när vi kom till Mosås var att söka av hela området med metalldetektor. Detta gjordes för att se om det fanns koncentrationer av metallfynd som skulle kunna indikera att hus och anläggningar låg gömda under matjorden.

Figur 26. Innan vi började gräva avsöktes området med metall-detektor, här av arkeolog Hampus Norrgren. Det viktigaste redskapet som används då är själva metalldetektorn och stickspaden.

Metalldetektor som redskap

Trots att metalldetektorer numera är rätt avancerade maskiner har den grundläggande principen inte förändrats sedan den första detektorn introducerades för snart 100 år sedan. Förenklat består en metalldetektor av tre delar: en *radiosändare* och *mottagare* samt en *spole*. Sändaren skickar en signal med en given styrka till spolen (runda disken i änden av detektorn). Runt spolen bildas ett magnetfält som har samma styrka som signalen. När ett magnetiskt föremål kommer i närheten av magnetfältet störs signalen och förändras. Mottagaren registrerar då skillnaden i magnetfältet och ger ifrån sig ett ”tut”. Olika typer av metaller varierar i magnetism, detta gör att signalens värde och tonen på ”tutet” också ändras. En erfaren detekterare kan ofta utifrån tonen på tutet gissa sig till vilken metall det rör sig om.

Figur 27. När ytan hade avsökts med metalldetektor rullade en grävmaskin in och började försiktigt avlägsna den ovanliggande matjorden för att ta fram eventuella lager eller anläggningar som låg under. Eftersom metalldetektorn har en begränsad räckvidd tog vi vid avbaningen bort halva matjorden så att arkeologer kunde avsöka den kvarvarande halvan.

Utgrävningsplatsen låg i mark som tidigare varit åker vilket innebar att det fanns ett tjockt lager med matjord att ta bort. Jorden grävdes försiktigt bort i tunna skikt med hjälp av grävmaskin. Två arkeologer övervakade arbetet och hjälpte till att rensa bort jord där det var svårt att komma åt med skopan. Mellan skikten avsöktes matjorden igen med metalldetektor för att försäkra oss om att inga metallfynd missats.

När vi fått bort det mesta av matjorden syntes färgskiftningar i marken i form av små och stora fläckar. Tittade man närmare kunde man se att de innehöll annat än bara jord, som kol eller brända bitar av lera. Fläckarna var spår efter forntida byggnationer som exempelvis brunnar, eldstäder, avfallsgropar, kulturlager eller hus.

Figur 28. När matjorden väl avlägsnats syntes både små och stora mörkfärgningar (som markerades med gula små träpinnar) tydligt mot den omgivande ljusa sterila sanden. Dessa är anläggningar som en gång i tiden grävts ned under dåvarande markyta. Dessa gropar fylls sedan igen och innehåller då en annan fyllning än den omgivande ljusa sanden.

Figur 29. Alla mörkfärgningar, anläggningar och lager mättes in av en arkeolog med en GPS-station. Inmätningarna förs därefter över till ett datorprogram där vi på en karta kan plotta ut allt som mätts in. På bilden ser vi hur arkeolog Amanda Jönsson är i färd med att mäta in en anläggning.

Figur 30. De flesta anläggningar undersöktes med skjffel. Skjffeln gör det enkelt att skapa raka snitt där man tydligt kan se hur anläggningen ser ut i profil.

Alla lämningar som vi hittade mättes in med hjälp av ett mätinstrument med GPS-uppkoppling. Inmätningarna fördes in i ett dataprogram och vi kunde sedan få ut kartor över utgrävningen. Vi fotograferade också lämningarna och beskrev noggrant hur de såg ut.

Sedan började själva utgrävningen. Nu plockades skär-slevar, skjfflar, stickspadar, gotlandskrapor och fyllhammare fram. Dessa utgör, tillsammans med grävmaskinen, arkeologens vanligaste redskap. Anläggningarna undersöktes försiktigt,

Figur 31. När man vill gräva på eller komma ner en bit i marken, framför allt om det finns mycket sten, kan arkeologen med fördel använda sig av en fyllhammare. På bilden ser vi hur arkeologen Karin Stenström jobbar med fyllhammaren.

oftast genom att halva anläggningen grävdes bort. Hela tiden observerade vi noga hur anläggningen såg ut och gjorde anteckningar kring form, innehåll och eventuella fynd i en liten svart bok eller på medhavda digitala läs- och skrivplattor.

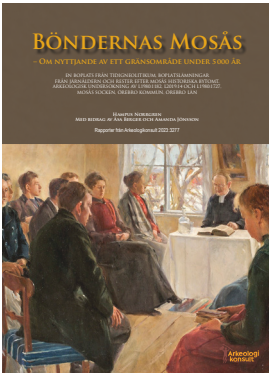
Fynd av ben, keramik, sten eller metall samlades in och lades i små fyndpåsar som sedan mättes in där fyndet gjordes. För att vara säkra på att små fynd inte missades silades den uppgrävda jorden igenom specialbyggda såll där ett metallnät med små hål fångade upp de minsta fynden.

Figur 32. Ifall man stött på mycket små fynd vid undersökningen av en anläggning är det fördelaktigt att sälla de upptagna massorna genom en sållstation. Dessa är byttor med ihålig botten av nät. Maskorna i nätet är här 4 mm stora.

Figur 33. Om vi hittade lämningar från stenåldern eller andra tider där mycket små fynd förväntades grävdes ofta rutor för hand. På bilden ser vi hur arkeologen Malin Karlén gräver en ruta.

Vill du veta mer?

Om man är extra intresserad av vår undersökning vid Mosås rekommenderar vi att läsa basrapporten *Böndernas Mosås – om nyttjandet av ett gränsområde under 5000 år*. I rapporten finns en mer utförlig genomgång av undersökningens resultat tillsammans med en djuplodad analys av fynd, makrofossil och det historiska källmaterialet. Rapporten innehåller också ett stort antal planer, kartor, fyndfotografier och arbetsbilder från undersökningen.

Basrapporten finns tillgänglig för nedladdning på hemsidan www.arkeologikonsult.se under fliken *Rapportarkiv*.

Figur 34. Den arkeologiska undersökningen i Mosås är klar för den här gången och vi arkeologer har åkt vidare till nya utgrävningar. Alla vi som deltog i undersökningen vill här passa på att tacka dig som läst!

Referenser

Litteratur

NORRGREN, H. 2023. *Böndernas Mosås – Om nyttjande av ett gränsområde under 5 000 år. En boplatz från tidigneolitikum, boplatzlämningar från järnåldern och rester efter Mosås historiska bytomt. Arkeologisk undersökning av L1980:1182, L2019:14 och L1980:1727, Mosås socken, Örebro kommun, Örebro län. Rapporter från Arkeologikonsult 2023:3277.*

Digitala källor

CHEYENNE PRODUCTION

Sökord: An attempt to recreate the outfit of a Vendel period woman from Östergötland

Sökdatum: 2023-07-24

<https://cheyenneolander.blog/2021/09/07/an-attempt-to-recreate-the-outfit-of-a-vendel-period-woman/>

GEOLOGIA

Sökord: Randbildningar och rullstensåsar

Sökdatum: 2023-07-21

<https://www.geologia.fi/sv/2018/09/12/randbildningar-och-rullstensasar/>

DIGITALTMUSEUM

KALMAR LÄNS MUSEUM

Sökord: Backstugusittare

Id-nr: KLME.33525-14

Sökdatum: 2023-07-24

<https://digitaltmuseum.se/021017086214/ante-och-lillulla-natra-forsamling-soder-om-ornskoldsvik-deras-bostad-vitnar>

ÖREBRO LÄNS MUSEUM

Sökord: Flygfoto över Mosås

Id-nr: OLM-2003-25-141

Förlag (vykortsbild): Knut Dahln, Mosås

Sökdatum: 2023-01-31

<https://digitaltmuseum.se/021016211006/flygfoto-over-mosas-bilden-tagen-for-vykort-forlag-knut-dahlen-mosas>

DIGITALTMUSEUM, FORTS.

ÖREBRO STADSARKIV

Sökord: Arbetare vid Mosås tegelbruk

Id-nr: BB-I-0306

Sökdatum: 2023-01-31

<https://digitaltmuseum.se/0210113133233/arbetare-vid-mosas-tegelbruk-1920-tal>

JERNKONTORET

Sökord: Kolmila

Beskrivning: Kloten, Västmanland, 1901

Konstnär: Anshelm Schultzberg

Sökdatum: 2023-07-24

<https://www.jernkontoret.se/sv/bildbank1/show/?imageid=74>

KRINGLA, RAÄ

Föremål: Pilgrimsmärke av bly

SHM Föremålsidentitet: 43843

Sökdatum: 2023-07-24

<https://www.kringla.nu/kringla/objekt?referens=shm/object/43843>

RIKSARKIVET

Sökord: Tingsbevis, 1331 Mosås

SDHK-nr: 3786

Bild-id: Sdhk_original_3786

Sökdatum: 2023-01-31

https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/Sdhk_original_3786.jpg

STATENS HISTORISKA MUSEER/SHM

Sökord: Mosjömadonnan

Föremåls-nr: 94182_HST

Sökdatum: 2023-01-31

<https://samlingar.shm.se/media/E23AA836-0959-4ECC-8B68-BA316B6738D9>

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

Sökord: Bonde-Lyckan

Alvin-record: 157417

Sökdatum:2023-02-20

<https://www.alvin-portal.org/alvin/imageViewer.jsf?dsId=ATTACHMENT-0001&pid=alvin-record:157417>

WIKIMEDIA COMMONS/WIKIPEDIA

Sökord: Heubach wild boar

Konstnär: Walter Heubach

Sökdatum: 2023-03-17

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Heubach_wild_boar.jpg

Sökord: Israndbildning, bildad parallellt med iskanten och vinkelrätt mot rullstensåsarna

Motiv: Hindens rev

Källa: Pål-Nils Nilsson, Kulturmiljöbild, Riksantikvarieämbetet

Sökdatum: 2023-07-21

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Hindens_rev_-_KMB_-_16001000011556.jpg

Sökord: Stavkyrka Hedalen

Beskrivnin: Hedalen stavkirke/Hedalen Stave Church

Sökdatum: 2023-07-21

[Hedalen_stavkirke_03.07.07_003 https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_%C3%B6ver_stavkyrkor#/media/Fil:Hedalen_stavkirke_03.07.07_003.jpg](https://sv.wikipedia.org/wiki/Lista_%C3%B6ver_stavkyrkor#/media/Fil:Hedalen_stavkirke_03.07.07_003.jpg)

Sökord: Tvärpil

Motiv: Tvæmose's prehistoric arrow

Ursprung: Clark, J. G. D. (1936). *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*. Cambridge. Cambridge University Press.

Sökdatum: 2023-07-21

https://sv.m.wikipedia.org/wiki/Fil:Tv%C3%A6rmose_arrow_%28Denmark%29.png

Historiska kartor

RIKSARKIVET

Mosås, geometrisk karta 1637

Mosjö socken, Östergötlands län

Aktbeteckning: S1:178–179

LANTMÄTERISTYRELSEN

Mosås nr 1–8, storskifte på inägor 1764

Mosjö socken, Örebro län

Aktbeteckning: S51-11:3

Lantmätare: Kilian Ratkind

Författarpresentation

Hampus Norrgren är arkeolog med inriktning på förhistoriska tidsperioder och har ett specialintresse för stenålder. Han är utbildad på Uppsala universitet och har genom sin anställning på Arkeologikonsult, tidigare Stiftelsen Kulturmiljövård och Upplandsmuseet, en lång erfarenhet av arkeologiska undersökningar i Sverige. Han är nu verksam som arkeolog och projektledare med inriktning på stenålder, bronsålder och järnålder.

Åsa Berger är arkeolog med inriktning på historiska tidsperioder. Hon är Arkeologikonsults expert på historiskt källmaterial och äldre kartor. Åsa är utbildad på Stockholms universitet och har genom sin anställning på Arkeologikonsult, tidigare Stockholms läns museum, en mycket omfattande och lång erfarenhet av arkeologiska undersökningar i Sverige. Hon är nu verksam som arkeolog och projektledare med inriktning på både förhistoriska och historiska lämningar.

Vinjettbilder

ÅSRYGGAR OCH ETT LANDSKAP I FÖRÄNDRING

Platsen för undersökningen låg strax utanför Mosås i Örebro kommun. Området låg ovanpå Kumlaåsen som sträckte sig i nord-sydlig riktning mellan Hallsberg och Kumla i söder samt Örebro i norr. Mot bakgrund av Terrängkartan, skala 1:50 000 (s. 4).

EN MINDRE TRATTBÄGARBOPLATS FRÅN TIDIGNEOLITIKUM

En av de lerskivor som vi hittade på trattbägarboplatsen ser dagens ljus för första gången på omkring 5 000 år (s. 10).

DET HISTORISKA MOSÅS

Den äldsta kartan som existerar över Mosås ritas år 1637. På kartan kan vi se hur Mosås by fortfarande ligger noggrant ordnat som en radby längs med landsvägen. Mosjö medeltida kyrka syns i kartans södra ände och känns igen genom sitt stora vita torn. Skala 1:7 500 (s. 18).

HUR GÖR VI NÄR VI GRÄVER

Arkeolog Johan Carlsson undersöker ett möjligt stolphål intill ett medeltida hus (hus 12; s. 30).

REFERENSER

Arkeolog Hampus Norrgren pustar ut vid undersökningen av en grop (s. 38).

När det skulle byggas nya bostäder på åkermarken strax norr om Mosås i Örebro kommun behövde det först göras en arkeologisk undersökning i området. Flera mindre undersökningar hade tidigare visat att det fanns bosättningar från stenålder, järnålder och medeltid under marken.

Under 2020 kom arkeologer från Arkeologikonsult till området för att gräva och avslöja platsens alla hemligheter.

I den här skriften kan du läsa om vad vi har hittat och få veta mer om Mosås – från att de första människorna bosatte sig på platsen under stenålder till dess att området utgör en del av Mosås historiska bytomt.

Det vi möter i området är spår efter människor som levt och verkat i detta gränsland under 5 000 år. Dessa människor är alla jordbrukare och har haft olika sätt att förhålla sig till sin omgivning. Under stenåldern är området en nordlig utpost för Sveriges första jordbrukare och under historisk tid utgör området ett gränsområde som ligger strax utanför Mosås. Platsens roll som randbygd eller gränsland medför att aktiviteter utförs inom området som vanligtvis inte sker inom de mer centrala boytorna. Samtidigt medför gränslandet att lämningarna inom området antar en kollektiv prägel, där gränsen för ägande, ditt och mitt suddats ut.